

M A L İ K Â N E
(Osmanlı İmparatorluğunda Mirî toprakların
yaşam boyu tasarruf hakkı)

Avdo SUCESKA
(Çev: M. ÖZYÜKSEL)

Devlet mülkiyetine dayalı klasik Osmanlı toprak düzeninde (Mirî arazi), yaşam boyu tasarruf anlamında kullanılan malikâne kurumunun önemli bir yeri vardır. Bu kurum kendine özkü hukuksal özellikleri yanında eyaletlerde Osmanlı toplumu üst tabakalarının bir bölümünün ekonomik durumunu güçlendirerek 18. ve 19. yüzyıllarda anarşinin gelişimine katkıda bulunmuş olması açısından da araştırılmaya değer.

Malikâne terimi arapça malik kelimesinden türemiş farsça bir kavramdır. Mâlik kelimesi ise sahip, bey, hükümdar¹ anlamını taşır. Henüz mirî toprakların yaşam boyu tasarrufu biçiminde kurumlaşmadan evvel malikâne terimi imparatorlukta çeşitli değişik anlamlarda kullanılmıştır.

Mâlikâne kelimesiyle sultanın herhangi bir kısıtlama ya da yükümlülük getirmeksizin toprağın veya diğer bir gelir kaynağının mülkiyetini herhangi bir kişiye vermesi kastedilirdi. Şultanın toprağı ailesinin bazı üyelerine, yüksek dereceli devlet memurlarına, sınırlarda iskân ettiği beylere hedi-

1. Şemsettin Sami, Kamus-ı Türki, İstanbul 1317 (1899), S. 1260 ; Djurdjev Branislav, Prilog pitanju razvitka ; karakteru tursko-osmanskog feudalizma-timarsko-spahiskog uredjenja, Godišnjak istorijskog društva Bosne i heregovine, Bd. I, Saraybosna 1949, S. 115.

ye etmesi sonucunda bu tür malikâneler oluşmuştur.²

Bilhassa Anadolu'da yaygınlaşmış olan diğer bir malikâne kategorisi **MÂLIKÂNE DİVÂNÎ** adıyla anılır. Bu 2. cins mâlikânenin gelirini mülkiyet sahibi ile devlet paylaşırdı. Bireylerin yanında vakıflar da bu cins mülkiyetten yararlanırlardı. Bu gibi durumlarda tasarruf sahibi, mülkiyet hakkının yanı sıra tarımsal temel üretim üzerinden feodal gelirleri de toplama hakkına sahipti. Devletin ise **AVÂRİZ-I DİVÂNİYE** adı verilen vergileri toplama yetkisi vardı. Mülk sahibi veya vakıf gelirin mâlikâne hissesi olarak adlandırılan bölümünü elde ederdi. Mâlikânenin gelirinden devlet payına düşen kısmına ise **DİVÂNÎ** adı verilirdi. Bu nedenle bu mâlikâne kategorisi **MÂLIKÂNE DİVÂNÎ** adını almıştı.³

Birinci kategori mâlikâneneden farklı olarak bu ikinci türdeki malikâne eksik malikâne olarak nitelendirilebilir. Malikâne sahibinin yetkileri oldukça sınırlandırılmıştır. Devletin gelirin bir kısmına el koyması bu kategorideki malikânelerin ticarî değerini azaltırdı. Devlet daha sonra gelirden kendisine düşen bölümü (Divânî) tımar biçiminde sipahiye verirdi. Böylece bu tür toprak mülkiyeti biçimi ile kendine özgü feodal sistemi arasında bağlantı kurardı.

Gelişim süreci içindeki Osmanlı Feodalizmi 3. cins bir malikâne daha tanırdı. Bu sonucuda mülkiyet hakkı devlete karşı fazla yükümlülükler karşılığında verilirdi. **EŞKİNCİLİ MÛLK** adıyla tanınan bu 3. tür malikâne, tımarın spesifik bir biçimidir. Hukuksal özellikleri açısından bu cins malikâneyi 1. ve 2. tür malikâneler arasına bir yere koyabiliriz. Zira malikâne sahibi bütünüyle kullanım hakkına sahip olduğu gibi, miras olarak mirasçılara bırakma yetkisine de sahiptir. Ancak bunlara karşılık devletin hizmetine sunmak üzere belirli

2 Bu konuda karşılaştırınız «Hamid Hacıbeğic, Basprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII Stoljeću», Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija sv. 2, Saraybosna 1947, S. 184, 186.

3 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, İstanbul 1941; Ömer Lütfü Barkan, Malikâne divânî sistemi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, cilt II, İstanbul, 1939.

sayıda atlı asker (cebelu) tutmakla yükümlüydü. Yükümlülüklerin yerine getirilmediği durumlarda sahibinden tamarı geri almamıyordu. Uygulanabilecek olan müeyyide mülk sahibinin yükümlülüklerini yerine getirmedeği yılın gelirine devlet gücüyle el koymaktı.⁴

Osmanlı feodalizminin ve Osmanlı devletinin kuruluş döneminde yukarıda anlatıldığı üzere mülk (Malikâne) sahiplerinin çeşitli biçimleri vardır. Bunlar şu ya da bu ölçüde yetki ve sınırlamaları beraberinde getiriyordu. Bütün bu mülk (Malikâne) biçimleri gerçekte geçiş kategorileri idiler. Osmanlı İmparatorluğunun karakteristik toprak mülkiyet biçimi miri arazisinin güçlenmesi sürecindeki geçici uzlaşmaları oluşturdular.⁵

Toprak mülkiyetinin devlete ait olması (Miri arazi) üzerine kurulan tımar sistemi bu anlamda geçmiş çağların son kalıntıları da temizlemiştir. Böylece bu çeşitli malikâne türleri tımar sistemine dahil olarak yada vakıfa⁶ dönüşerek ortadan kalkmışlardır.

17. yüzyılın sonlarından itibaren tamamıyla farklı koşullarda, farklı boyutlarda yeni bir cins malikâne daha ortaya çıkmıştır. Bu cins malikâne miri toprakların (Hâs) ömür boyu tasarruf yetkisi şeklindedir. Halbuki bu zamana kadar, kesin tarih vermek gerekirse 1695 yılına kadar uygulama mukataanın bir ya da birkaç yıllık tasarrufu biçimindeydi.

Malikâne uygulaması başlamadan evvel sultanın yani devlet haslarının gelirlerinin toplanması diğer devlet gelirlerinde olduğu gibi iki biçimde yürütülmüştür. Devletin kendi gelirlerini kendisinin topladığı ilk dönemde bu görev EMİN veya ÂMİL (Amaldâr) adı verilen özel memurlara veriliyordu. Bu fonksiyon genellikle sultanın sipahilerine (Atlı bölükleri) emânet edilirdi. Fatih Sultan Mehmet devrinde devlet gelirinin toplanması devlet arazisinin bir ya da bir kaç yıl için ta-

4 H. Hacıbegiç, a. g. m., S. 136.

5 Nedim Filipoviç, Poglegna osmanski feudalizam, Godišnjak Istor. dr. BiH, Iv, Saraybosna 1952, s. 19-20.

6 N. Filipoviç, a. g. e.

sarruf edilmek üzere iltizama verilmesi biçiminde organize edilmeye başlandı.⁷ Bu tasarruf hakkının fiatı önceden saptanıp ödenirdi. Ödenen para miktarı MUKATAA kelimesi ile nitelendirilirdi. Daha sonra bizzat tasarruf yetkisine de kısaca mukataa denmeye başlandı. Örneğin: HERSEK SANCAĞI VOYNUGAN MUKATAASI, BOSNA SANCAĞI KIPTİYAN CİZYESİ MUKATAASI, VAREŞ MADEN-İ AHEN (Demir madeni) MUKATAASI⁸ vb.

Daha sonra malikânede uygulanacağı gibi mukataada da yetki ve hukuksal düzen dolaysız olarak kadıların kontrolüne bırakılmıştı. Kadı görevi icabı (ex officio) mültezim ve eminleri kontrol ve mukataa içinde her türlü suistimali önlemekle görevliydi. İkinci bir denetim mukataanın bulunduğu eyaletin defterdarı aracılığı ile sağlanırdı. Ayrıca duruma göre sultan yüksek dereceli ve tam yetkili «MÜFETTİŞ»leri de kontrolör olarak görevlendirirdi. Çoğunlukla müfettişlik eyaletin en yüksek rutbeli kadısına (Molla) emanet edilirdi. İstanbul'daki mal defterdarlığı tüm mukataa sistemini idare ediyordu. Mukataaların gelir tür ve miktarlarını belirleyebildiği gibi devlet mülkünün mukataaya verilmiş biçimini de saptayabiliyordu.

Malikane uygulamasına geçiş tarihi üzerine görüşler farklıydı. Hammer ve Uzunçarşılı malikanenin 1695 yılı başında sultan II. Ahmet'in⁹ fermanıyla ortaya çıktığını ileri sürerler. Aynı şekilde D'OHSON 1695 yılı başlangıcını tarih olarak gösterirse de oluşumunu sultan II. Mustafa'nın fermanına bağlar.¹⁰ Zamammızca bu görüş farklılıklarının kaynağı

7 Joseph V. Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reichs*, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim I, s. 290, 334, 399.

8 Bu konuda Saraybosna'daki Gazi Hüsvrev Bey Kitaplığı ve Şariyat Enstitüsündeki 18. Yüzyıla ait sicil defterlerinde çok sayıda veri vardır.

9 J. von Hammer, *Geschichte Des Osmanischen Reiches*, Bd. VI, Pest 1830, S. 597 ; I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, S. 378-9.

10 Muradgea D'Ohsson, *Tableau general de l'empire Othoman*, Paris 1820, S. 533-4.

malikâne uygulamasının düşünüldüğü ve kabul edildiği sırada padişahlık tahtında meydana gelen değişim olmalıdır. Çok büyük olasılıkla malikane uygulaması teklifi sultan II. Ahmet'ten gelmiş, ancak onun ani ölümü ile uygulama Sultan II. Mustafa tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Bu kabul malikane üzerine en eski iki fermanın tarihine dayanmaktadır. Bunlar 25 Cumâdel evvel 1106 (11.1.1695) da ilk defa malikanelerin kuruluşundan söz eden ferman ve 1127 (1714-1715) yılında birinci fermanda öngörülme-yen tüm malikanelerin kaldırılmasını emreden ferman.

Birinci fermanın tam olmayan metnini ilk defa zamanın defterdarı Damat Hacı Mehmet Paşa Zubde-i vekâyiât adlı eserinde açıklamıştı.¹¹ Raşit ise tarihinde metnin orijinalinden alınmış tamamını yayınlamıştı.¹² Aynı metni sonradan Belin kullanmış,¹³ türkçeye tercümesini ise M. Ziya Karamürsel¹⁴ yapmıştır. Aynı eserde daha önce bahsedilen iki ferman da bulunmaktadır. Bu çalışmada, Belin'in eserinin Karamürsel tarafından tercümesinden yararlanmak suretiyle, her ikisi de kullanılmıştır.¹⁵

Bilhassa birinci ferman verileri, yürürlüğe girdiği tarihin tam olarak belirlenmesinde yetersiz kalıyorsa da, malikenenin hukuksal özelliklerini hemen hemen eksiksiz yansıttığı için önemlidir. Büyük bir olasılıkla müsveddesi muhafaza edilebilmiş olan bu fermana göre, bazı devlet topraklarının yaşam boyu tasarrufa verilmesi fikri zamanın defterdarı Köse Halil Paşa'dan çıkmıştır.¹⁶ Fermanda da açıkça savunulduğu gibi Köse Halil Paşa Suriye, Şam, Halep, Diyarbakır, Mardin,

11 Defterdar Hacı Mehmet Paşa (Damâd), *Zubde-i vekâlyat* (Viyana Milli Kütüphanesindeki el yazmaları), S. 292-3.

12 *Tarih-i Raşit II*, S. 288.

13 M. Belin, *Essais sur l'Histoire Economique de la Turquie*, *Journal Asiatique*, Serie VI, Tom III-V, Paris 1864-5.

14 M. Ziya (Karamürsel), *Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul 1931, S. 172-174.

15 a. g. e., S. 194-196.

16 Bu defterdar 1698 yılında Bosna Paşalığında vezirdi. (Karşılaştırınız S. Başağaç, *Kratka uputa u proslost Bosne i Hercegovine*, Saraybosna 1900, S. 180).

Adana, Antep ve Tokat illerindeki devlet mukataalarının bir yıllık değil de KAYDI HAYAT şartıyla ömür boyu tasarruf edilebilecek biçimde iltizama verilmesini (Satılmasını) Sultana teklif etmiştir.¹⁷ Bu fermanın tarihi 11.1.1695 tir. Bu belirtilen günde teklif (layiha) ferman biçiminde verilmiş ve Sultan Ahmet II tarafından kabul edilmiştir. Bu dökümanın metnine dayanarak sultanın fermanı resmen ilan ettiği ya da dinleyip beğendiği halde ölümü nedeniyle tasdik edip yürürlüğe koyamadığı şeklindeki ikilemi aydınlığa çıkarmak zordur. Bu bilmeceyi malikane uygulamasının ilk defa Sultan Mustafa II zamanında başladığını gösteren 1715 tarihli ikinci ferman aydınlatmaktadır. Zira bu fermanla şöyle bir açıklama bulunmaktadır : «Hudavendigârı sâbık zamanında Halil Paşa defterdar iken Şam ve Halep ve Diyarbakır ve sair ol etraflarda vâki mukataa şurut bağlanıp malikane verilmek üzere telhîs...»¹⁸

Alıntı yaptığımız fermanların verilerinin karşılaştırılması malikane uygulaması teklifinin ve bu teklifin olumlu görülmesinin Sultan Ahmet II devrinin son dönemine, teklifin tasdik edilmesi ve pratikte uygulanması ise Ahmet H'den sonra tahta geçen Mustafa II dönemine, 1695 yılının ilk aylarına rastlamaktadır.

Miri toprakların yaşam boyu tasarruf hakkı biçimindeki malikane uygulaması Osmanlı İmparatorluğunda malî krizin baskısı altında, krizin hafifletilmesi amacıyla başlamıştır.¹⁹ Osmanlıların 1683'te Viyana'da yenilmelerinden sonra devlet görülmemiş büyüklükte paraya ihtiyaç duymuştur. Mükellefler üzerindeki vergi yükünün zaten çok ağır olması, devlet adamlarını devlete ait hasırların tasarrufu konusunda yeni bir uygulamaya zorlamıştır. Böylece devlet topraklarının bu yeni sömürü biçimi ortaya çıkmıştır.²⁰

17 Karamürsel, a. g. e., S. 194-196.

18 a. g. e.

19 17. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz, Abdurrahman Vefik, **Tekâlif Kavâid**, İstanbul 1329 (1911) ve Karamürsel, a. g. e.

20 Karamürsel, a. g. e. S. 194-196 ; Gazi Hüseyin Bey Kitaplığı, Sicil No. 5, S. 110 (1767 tarihli ferman).

Yeni metodun hukuksal yapısı Mısır'daki toprak kirası yöntemine dayanılarak hazırlanmıştır. Devlet toprakları yaşam boyu tasarruf hakkı biçiminde satılırken, aynı zamanda tasarruf sahipleri her yıl daha önceleri yıllık mukataa iltizam bedeli adıyla anılan belirlenmiş bir miktarı ödemekle yükümlüydüler. Yani bu uygulama malikanecilere çifte yükümlülük getirmekteydi. İlk bir satış fiyatını hatırlatan önceden ödenen iltizam fiatı (muaccele) dir.²¹ İkincisi ise mültezimin her yıl daha önce iltizam vergisi biçiminde ödediği belirli bir miktarı ödeme yükümlülüğüdür ki, bu miktara mueccle²² adı verilir.

Yukarıda belirttiğimiz yükümlülüklerin dışında malikaneyi iktisap edebilmek için resm-i delâliye²³ ve Cebelu resmi²⁴ adında iki resim daha ödemek gerekirdi. Bu durum malikâneciye daha evvel devletin tasarruf ettiği haklara sahip olmasını sağlamıştı. Malikâneci iltizama aldığı mukataada yalnız ekonomik değil aynı zamanda idari, polisiye yetkilere de sahipti, çünkü mukataa veya malikâne sultan hası olarak «serbest» (serbestiyet) idi.²⁵ Diğer bir deyişle malikaneci mukataa kapsamındaki reayâdan temel vergiler yanında diğer resim, harç ve cezaları²⁶, hatta avâriz-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye gibi olağanüstü vergileri de toplama yetkisine sahip idi.²⁷ Kendi bölgesindeki en küçük idari, polisiye makamı.

Malikaneyi yaşam boyu tasarrufuna alan kişi malikâne üzerindeki bütün haklara sahipti. Malikaneyi satma, hediye etme, kiraya verme veya yönetim amacıyla başka bir kişiye devretme (emanet) yetkisi vardı. Malikaneci son iki işlemi resmi olarak iltizama alınmış topraktan vazgeçme, istifa et-

21 Karamürsel, Türkiye İktisâdi Tarihi, S. 173.

22 D'Ohsson, a. g. e., S. 533 ; Karamürsel a. g. e, 173.

23 Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, Sicil No. 23, S. 43.

24 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, S. 739.

25 Serbestiyet kurumu üzerine daha fazla bilgi için, A. Suçeska, Die örtlichen Verwaltungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh, Zeitschrift für Balkanologie, Jahrgang I, Otto Harrassowitz-Wiesbaden 1962, S. 156-164.

26 Bu konuda daha fazla bilgi için H. Hacıbeğiç, Rasprava Ali Čauša, S. 186.

27 Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, Sicil No 21, S. 23.

me anlamı üzerine kurulan FERAGAT, KASR-I YED²⁸ kurumları yardımıyla gerçekleştirilebilirdi.

Malikanenin el değiştirmesi taraflara devlete karşı önemli bir yükümlülük getirmemektedir. Yalnızca mülkiyet ilişkilerindeki muhtemel değişiklikleri devletin görebilmesi, yetkili devlet organları tarafından resmî defterlere (SİCİL ve DEFTER) geçirilmesi için malikaneyi gelecekte tasarruf edecek kişi tarafından intikal harcının (resm-i kasriyed) yatırılması gerekir.

Malikane kural olarak mirasçılara bırakılamaz. Bu eksiklik erkek mirasçıların açık arttırmada (Müzayede)²⁹ diğer katılanların teklif ettiği muaccele bedelini ödedikleri takdirde tasarruf hakkına sahip olmakla sağlanan öncelik hakkıyla giderilmiştir.³⁰

Görüldüğü gibi malikâne adı da dahil olmak üzere temel özellikleri açısından İslam hukukundaki mülkiyet biçimi olan mülk ile benzerlikler gösterir. İkisi arasındaki en önemli fark toprak mülkiyetinin mülkte sahibine malikânede ise devlete ait olmasıdır. Malikâne ve mülk tasarruf edenlere çok büyük ekonomik sömürü olanakları tanıyordu. Bu nedenle Osmanlı yönetimi bu konuda cömert davranmamıştır.

Malikânenin oluşumu 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğunun ekonomik sosyal ve politik hayatında önemli sonuçlar doğurmuştur. Daha önceki mükataa sisteminde mültezimler tarafından insafsızca sömürülen reayânın yaşantısına etkisi yine olumsuz olmuştur. Üstelik sadece reayânın durumunu kötüleştirmekle kalmamış aynı zamanda tarımsal üretimi de geriletmiştir. Bunun sebebi üreticileri teşvik edecek herhangi bir neden bulunmadığı gibi, tam tersine reayânın tam bir güvensizlik ortamı içinde bulunmasıdır. Ağırlaşan koşullar çiftlerin topraklarını bırakıp kaçmalarına

28 Karamürsel, a. g. e, S. 173-195 ; Gazi Hüsrev bey Kitaplığı, Sicil No. 5, S. 110 ; Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, Sicil No. 5, S. 3.

29 Karamürsel, a. g. e., S. 172-4.

30 a. g. e.

neden olmuştur.³¹ Buna karşı sistem mültezimlerin ekonomik, sosyal, politik güçlerini arttırmış, eyaletlerde zengin olduğu kadar politik yaşamda da etkin olan âyanlar ortaya çıkmıştır.³² Karakteristik bir örnek vermek gerekirse Bosna ve Hersek'teki Rizvanbegoviç adlı ayan ailesini gösterebiliriz. Bu ailenin politik ve sosyal hayattaki ayrıcalıklı durumu Hersek'teki mukataalardan oluşan malikânelerin büyük çoğunluğunu yüzyıl boyunca tasarruf etmeleri sonucunda oluşmuştur.³³ Devlet sonunda malikânelerin oluşturulmasından yarardan çok zarar görmeye başlamıştır. Önceleri yalnız birkaç doğu eyaletindeki haslarda uygulanmaya başlayıp daha sonraları tüm eyalet ve tımar haslarını kapsayan malikâne uygulaması³⁴ Osmanlı devletinin anlık parasal sorunlarını kısa vadede çözümlüyor ancak diğer taraftan da devletin ekonomik bağımsızlığının son dayanaklarını ortadan kaldırıyordu. Üstelik devlet istemediği halde malikâne sistemiyle eyaletlerde feodal güç durumuna gelen ayanların kendi kendilerini yönetebilecekleri koşulların oluşmasını sağlıyordu. Bu güçlü feodal sınıf 18. yüzyıl boyunca Osmanlı devletini anarşiye sürükleyici, parçalayıcı güç merkezleri durumundaydılar.³⁵

18. yüzyılda bilhassa III. Selim yönetiminde uzak görüşlü Osmanlı devlet adamları malikâne uygulamasının olumsuz sonuçlarını tesbit ederek bu uygulamayı sınırlandırmak için

31 a. g. e., Tatarcık Abdullah Efendi, Selim-i Salis devrinde nizam-i devlet hakkında Mutaleat, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, VII-VIII, İstanbul 1332-3 ; I. H. Uzunçarşılı Osmanlı Tarihi, 111/2, Ankara 1954, S. 292-3.

32 Ayânlar üzerine daha fazla bilgi için, A. Suçeska, Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u jugoslovenskim zemljama za krijeme Turaka (Die Ayâne, Beitrag zum Studium der lokalen Herrschaft in jugoslavischen Länder zur Türkenzeit), Saraybosna 1965.

33 Bu konu üzerine daha fazla veri için : Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, Sicil No. 60, S. 68 ; Sicil No. 12, S. 14 ; Sicil No 57, S. 40-140, Sicil No 18, S. 1 ; Sicil No 7, S. 92-95 ; Orientalna zbirka jugoslovenske Akademije znanosti umjetnosti u Zagrebu, sicil no 165, S. 1-3; Hamdija Kreševljakoviç, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Saraybosna 1954, S. 54.

34 Karamürsel, a. g. e., S. 223-225 ; Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi, Sicil No 31, S. 52-55.

35 Karşılaştırmız A. Suçeska, Ajani, S. 126-161.

çaba gösterdiler.³⁶ Yine de malikâne sistemi tüm olumsuzluklarına rağmen Tanzimat'a kadar devam etmiş, ancak daha sonra diğer eski Osmanlı kurumları ile beraber ortadan kaldırılmıştır.³⁷

36 Tatarcık A. E., Selim-i Salis devrinde nizam-i devlet hakkında Mutaleat.

37 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. Ankara 1954, S. 146-168; Abdurrahman Vefik, Tekâlif Kavaidi, S. 61-62.